

PIOTR ROSSA

Wyższe Seminarium Duchowne w Kaliszu

Liturgia jako objawienie Misterium Jezusa Chrystusa w ujęciu Javiera Pradesa

Wśród wielu opracowań współczesnej chrystologii liturgicznej, mniej dostępnych dla czytelnika polskiego, jawi się przebogata i korzystająca z całego dorobku refleksji Kościoła myśl teologiczna współczesnych teologów hiszpańskich. Jednym z istotnych współczesnych myślicieli tego nurtu jest Javier Maria Prades López, profesor teologii systematycznej na Uniwersytecie *San Dámaso* w Madrycie. Jego pokolenie zaznało niezwykłego ożywienia i pogłębienia rozumienia liturgii, co wpłynęło również na jej miejsce w refleksji teologicznej tego autora, dotyczącej misterium Jezusa Chrystusa¹. Zainteresowanie J. Pradesa chrystologią liturgiczną wyraża się w wielu jego pracach naukowych, m.in. w: *Dios ha salvado la distancia*², *De la Trinidad económica a la Trinidad inmanente*³,

---

¹ Do odnowienia liturgii przysłużył się szczególnie tzw. Ruch Liturgiczny, którego początki związane są z osobami P. Guerangera, L. Beauduina i O. Casela. O. Casel określił skarb liturgii, nazywając go w swoim głównym dziele *Das christliche Kultmysterium* (Regensburg, 1932 r.): „misterium kultu chrześcijańskiego”. Potrzebę odnowy liturgii dostrzegali również ówczesni papieże, o czym świadczy Encyklika o liturgii *Mediator Dei* Piusa XII (1947 r.) czy ustanowiona przez niego w 1948 r. Komisja ds. Reformy Liturgicznej.

² J. Prades, *Dios ha salvado la distancia*, Madrid 2003.

³ J. Prades, *De la Trinidad económica a la Trinidad inmanente. Sobre el principio de renovación de la teología trinitaria*, „Revista Española de Teología” 58 (1998), s. 285-344.

*Eucaristía y libertad*⁴, *¿Es posible la gratuidad hoy?*⁵ czy też *Dar testimonio*⁶.

Przyjęta przez autora niniejszego artykułu formuła tematu, rozpisana w poszczególnych punktach, ze szczególnym uwzględnieniem Eucharystii, zawiera – w jego intencji – próbę ukazania ścisłego wewnętrznego związku, jaki zachodzi pomiędzy tajemnicą wcielenia a liturgią, następnie zbawieniem a Eucharystią. Zaangażowanie człowieka w zbawcze tajemnice dopełnia się szczególnie w rytach liturgicznych⁷.

Tajemnica Syna Wcielonego, wydarzająca się w liturgii

Zadanie, jakie postawił sobie Kościół podczas Soboru Watykańskiego II, dobrze wyraża Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*:

Ponieważ Sobór święty postawił sobie za cel: przyczynić się do coraz większego rozwoju życia chrześcijańskiego wśród wiernych, lepiej dostosować do potrzeb naszych czasów podlegające zmianom instytucje, popierać to, co może ułatwić zjednoczenie wszystkich wierzących w Chrystusa i umocnić to, co prowadzi do powołania wszystkich ludzi na łono Kościoła, dlatego uznał, że w szczególny sposób należy zatroszczyć się także o odnowienie i rozwój liturgii⁸.

Troskę tę podejmą dalej w reformie liturgicznej: papież Paweł VI i jego następcy. Liturgia zajmuje niepowtarzalne miejsce w życiu Kościoła⁹. Jak stwierdza sam J. Prades, poprzez znaki „realizuje się komunika-

⁴ J. Prades, *Eucaristía y libertad. Método sacramental de la revelación trinitaria*, w: *Diálogos de teología II*, red. C. Cremades, J. Palos, Valencia 2000, s. 133-150.

⁵ J. Prades, *¿Es posible la gratuidad hoy?*, w: *Una mirada a la gracia. El Escorial 2005*, red. A. Perez de Laborda, Madrid 2006, s. 53-81.

⁶ J. Prades, *Dar testimonio. La presencia de los cristianos en la sociedad plural*, Madrid 2015.

⁷ Cytowane teksty są tłumaczeniami własnymi autora niniejszego artykułu.

⁸ Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii *Sacrosanctum Concilium*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 2002, 1 (dalej: SC).

⁹ Por. SC 48. Konstytucja o liturgii świętej stwierdza w tym numerze tekstu: „Kościół zatem bardzo się troszczy się o to, aby chrześcijanie podczas tego misterium wiary nie

cja, która nie uśmierca ludzkiego rozumu, ale, przeciwnie, wynosi go, by w znakach i dalej od nich odkrywał Bożą rzeczywistość, która w nich się manifestuje”¹⁰.

Dla omawianego autora główną kategorią oddającą wydarzenie Jezusa Chrystusa jest kategoria świadectwa¹¹. Pozwala ona teologowi z Madrytu niezwykle owocnie ukazać relacje trynitarne, a także na płaszczyźnie analogicznej – rzeczywistość Kościoła i poszczególnych sakramentów, szczególnie Eucharystii. Chrztost jest bramą i fundamentem komunii Kościoła; w Wielki Czwartek Kościół zwraca uwagę na łączność sakramentu kapłaństwa i Eucharystii. To w sakramentach, a szczególnie w Eucharystii, skupia się największe dobro Kościoła, którym jest sam Jezus Chrystus¹².

Cała egzystencja Jezusa Chrystusa w jej niepowtarzalności stanowi dla ludzkości zbawczą przestrzeń. Jego zadziwiający autorytet, posiadając w sobie niesamowite światło Wszchemmogącego, pozwala Mu dawać świadectwo o Ojcu i o Sobie samym. Czyniąc to, Jezus w swojej niepowtarzalności poświadczany jest przez Ojca i przez Ducha Świętego¹³. Świadectwo Jezusa Chrystusa – zauważa J. Prades – nie jest nigdy jedynie świadectwem Jego samego, również Bóg sam poświadczają o swoim Synu jako Słowie posłanym przez siebie na świat. Będąc Bogiem Wcielonym, Chrystus rozświetla świat nie jakimś zewnętrznym światłem, ale Sobą jako Światłością Świata. W Chrystusie Ojciec wszchemmogący ofiaruje w misji swojego Świadka jako wypełnionego Duchem Świętym i posyłającego tego Ducha¹⁴.

Szczególnie istotna w tym kontekście dla teologa z Madrytu jest wypowiedź papieża Benedykta XVI, zawarta w encyklice *Deus caritas est*, która definiuje świadectwo, wychodząc od rozumienia chrystologiczne-

byli obecni jak obcy i milczący widzowie, lecz aby przez obrzędy i modlitwy tę tajemnicę dobrze zrozumieli, w świętej czynności uczestniczyli świadomie, pobożnie i czynnie, byli kształtowani przez słowo Boże, posilali się przy stole Ciała Pańskiego i składali Bogu dzięki, a ofiarując niepokalaną hostię nie tylko przez ręce kapłana, lecz także razem z nim, uczyli się samych siebie składać w ofierze i za pośrednictwem Chrystusa z każdym dniem doskonalili się w zjednoczeniu pośrednictwem Bogiem i wzajemnie ze sobą”.

¹⁰ J. Prades, *Dar testimonio*, s. 404.

¹¹ Słowo i sakrament (sakramenty) mają w nim swój istotny udział.

¹² Por. J. Prades, *Eucaristía y libertad*, s. 138, 142.

¹³ Por. J. Prades, *Dar testimonio*, s. 129nn.

¹⁴ Por. tamże, s. 130.

go objawienia, które umieszczone zostało we fragmencie dokumentu poświęconym – jak akcentuje J. Prades – „w sposób wyraźny” Eucharystii i świadectwu¹⁵. W Jezusie Chrystusie, a konsekwentnie w sakramencie Eucharystii, Bóg jest obecny i komunikuje się człowiekowi¹⁶. Jak zauważa madrycki profesor, dzięki immanencji trynitarniej „Chrystus poświadcza rzeczywiście człowiekowi Prawdę Ojca, będącą prawdą trynitarną, która stanowi największą prawdę dla człowieka i sens ostateczny jego życia”¹⁷.

Tajemnica zbawienia dokonanego przez Jezusa Chrystusa, uobecniana w Eucharystii

Bóg objawia swoją wolę zbawczą już w Starym Testamencie w formie zapowiedzi i jej wypełnienia. Pierwszeństwo w tym działaniu przypada zawsze Bożej inicjatywie. W takiej perspektywie teolog z Madrytu przedstawia darmość stworzenia świata i człowieka przez Boga. Za darem istnienia nie stoi żaden inny powód jak tylko miłość Boga, który umiłował „aż do końca” (J 13,1)¹⁸. Również w cząstkowej historii odkrywa się na tym etapie uniwersalne znaczenie Bożego wezwania. W związaniu się z ludem wybranym poprzez rzeczywistość starotestamentowego przymierza Bóg stopniowo objawia siebie i swoją wierność, niezależnie od ludzkiej odpowiedzi na jego obecność¹⁹.

Objawienie Boga, zainicjowane w starotestamentowym przymierzu w sposób przekraczający wszelkie wyobrażenia, realizuje się w Nowym Testamencie, gdy Bóg przypomina swoje zapowiedzi i urzeczywistnia swoje miłosierdzie, głosząc zbawienie w Jezusie Chrystusie. Starotestamentalny sposób relacji z Bogiem zostaje poddany w Nowym Przymierzu gwałtownej radykalizacji, tak iż pełniej objawiają się wszystkie poprzedzające ją zapowiedzi starotestamentalne²⁰.

¹⁵ Tamże, s. 173.

¹⁶ Por. tamże. Teolog z Madrytu odwołuje się do encykliki Benedykta XVI *Deus caritas est* (nr 85).

¹⁷ J. Prades, *Dar testimonio*, s. 131.

¹⁸ Por. J. Prades, *¿Es posible la gratuidad hoy?*, s. 71.

¹⁹ Por. tamże.

²⁰ Por. J. Prades, *De la Trinidad económica a la Trinidad inmanente*, s. 295, 296, 297.

Jak zauważa J. Prades, Bóg w Jezusie Chrystusie wzywa do komunii ze Sobą i pozwala ludziom uczestniczyć w niej we własnym życiu. Jego działania i słowa, Jego Osoba ukazują i realizują Boży plan, według którego Stwórca nie chce być Bogiem bez bycia Bogiem człowieka. W ten sposób poprzez swoje pełne miłości wydanie ludziom Chrystus ukazuje zamiar Ojca²¹.

Ukazuje się to szczególnie w tajemnicy wydarzenia paschalnego, objawiającego, że wierność Boga Jego obietnicy jest nieograniczona, a żadne zanegowanie ze strony człowieka, żaden sąd ludzki, nie może Go zatrzymać w realizacji zbawczego planu²². Wobec zła w świecie, którego Chrystus doświadczył w sądzie świata nad nim, przyjmuje On śmierć, a wyniesiony przez Ojca do życia w pełni w zmartwychwstaniu, stanowi dla człowieka gwarancję, iż jego życie nie zaginie w terażniejszości tego świata ani w wieczności. Syn Boży wcielony odniósł w ten sposób zwycięstwo, co przypieczętował w świadectwie Ducha Świętego, szczególnie w doświadczeniu miłosierdzia²³.

Zmartwychwstanie Chrystusa i Jego wywyższenie na prawicę Ojca stanowią dla omawianego autora fundament nadziei, iż żadne dobro uczynione na tym świecie nie pozostanie bez odpowiedzi. Wraz z ostatecznym przyjściem Chrystusa, gdy Bóg będzie „wszystkim we wszystkich” (1 Kor 15,28), zanieśie On wszelkie dobro przez Ojca²⁴.

Aby to się dokonało, J. Prades zauważa wielkie ciemności Krzyża, przez które przeszedł Jezus, ofiarując siebie za każdego człowieka. Duch Święty, posłany przez Niego, z wielką delikatnością dotyka ludzkich serc i ludzkiej wolności, by powierzyły się Ojcu, który ogarnia człowieka w darze przebaczenia (por. Łk 15)²⁵.

Szczególnie istotna w ujęciu J. Pradesa jest darmowość owego zbawczego daru Jezusa Chrystusa (i związana z nią wolność Boga). Nowe Przymierze, zawarte we krwi Chrystusa, wyraża darmową inicjatywę Boga komunikującego swoje życie ludziom i zapraszającego ich tym samym do realizowania gestu ofiarowania pomiędzy sobą w darowanym

²¹ Por. tamże, s. 296.

²² Por. J. Prades, *Eucaristía y libertad*, s. 145. Tenże, *Dios ha salvado la distancia*, s. 110.

²³ Por. J. Prades, *¿Es posible la gratuidad hoy?*, s. 72.

²⁴ Por. tamże.

²⁵ Por. tamże.

czasie. Chrystus jawi się w tej perspektywie jako realizujący do końca w posłusznym wydaniu przymierze z Bogiem²⁶.

Rzeczywistość Paschy Chrystusa Kościół celebrytuje niezwykle uroczysto w Wielkanoc, realizuje się ona jednak – jak zauważa omawiany autor – zwłaszcza każdej niedzieli w Eucharystii prawdziwie odnoszącej się do ofiary krzyżowej Chrystusa i do Jego zmartwychwstania, oraz je uobecniającej. To w Eucharystii człowiek może najbardziej przeżyć – co więcej, zmierzyć się – z niewyobrażalną darmością daru Chrystusa, który jest współczesny jemu w każdym czasie²⁷.

Prawda Chrystusa, stwierdza teolog z Madrytu, może być komunikowana, rozpoznawana, przyjmowana i interpretowana w sposób autentyczny poprzez świadectwo Jego Ducha w Kościele. Ten somatyczno-eklezyjalny wymiar Ducha Świętego „dzieje się” w sposób szczególnie w sakramentach, a zwłaszcza – jak wyraźnie zauważa profesor – w Eucharystii²⁸. Jest ona sprawowana w Kościele. Świadectwo Ducha Świętego w popaschalnej ekonomii zbawczej czyni bowiem swoistą „somatyzację” żywej i historycznej rzeczywistości Syna wcielonego, uniwersalizując, aktualizując oraz interioryzując Osobę i dzieło niesprawiedliwie skazanego przez człowieka na śmierć, umarłego, zmartwychwstałego i uwielbionego Syna Bożego w eucharystycznej rzeczywistości Kościoła²⁹. Aktualizowane objawienie zachowuje cały czas strukturę trynitarną i zbawczą³⁰.

W kontekście Eucharystii J. Prades kontynuuje swoją refleksję o tym, iż Jezus Chrystus, będąc Świadkiem Ojca, powołał i posłał niektórych uczniów, którzy trwali przy Jezusie i naśladowali Go, z czasem świadcząc o nim, tj. o tym, co „widzieli i słyszeli”³¹. W posługach, darach i charyzmatkach realizowanych w Kościele, mocą Chrystusowego Ducha, dalej urzeczywistnia się świadectwo dawane przez bezpośrednich świadków Jezusa Chrystusa³².

²⁶ J. Prades, *Dios ha salvado la distancia*, s. 110.

²⁷ Por. J. Prades, *¿Es posible la gratuidad hoy?*, s. 74-75; tenże, *Eucaristia y libertad*, s. 142.

²⁸ Por. *Eucaristia y libertad*, s. 143.

²⁹ Por. J. Prades, *Dar testimonio*, s. 126, 127, 141.

³⁰ Por. tamże, s. 403.

³¹ Tamże, s. 144-145.

³² Por. J. Prades, *Eucaristia y libertad*, s. 148.

Eucharystia nie dotyczy jedynie opowiadania przeszłości, lecz nieustannej aktualizacji wydarzenia Jezusa Chrystusa. Przestrzeń liturgiczna stanowi tutaj jeden z najistotniejszych obszarów tej aktualizacji³³. Nieustanna przemiana życia chrześcijanina jako świadka Chrystusa realizuje się w organicznej relacji z Eucharystią³⁴.

Znaczenie rytu liturgicznego w uobecnianiu Jezusa Chrystusa

Dla J. Pradesa istotne znaczenie w przyjęciu liturgicznej obecności Jezusa Chrystusa w Kościele ma objaśnienie czynności rytualnych (czyli to szczególnie w kontekście świadectwa)³⁵. Madrycki teolog włącza w ten sposób w swoją refleksję nad chrystologią liturgiczną współczesne badania nad strukturą rytualną religii. Przez długie dziesięciolecia myśl naukowa, poświęcona rytom religijnym, ograniczała się do ich zewnętrznego opisu bądź ukazania ich poszczególnych elementów, jak też do przedstawienia ich roli w życiu poszczególnych grup ludzi. Istotą tych opisów było bardziej zainteresowanie rytami religijnymi w zwyczajach społeczno-religijnych niż ich integralne rozumienie³⁶.

Odniesienie do ujęć integralnych rytu religijnego³⁷ pozwala madryckiemu teologowi dostrzec w nim „specyficzny sposób dotarcia człowieka do prawdy”³⁸. Dotyczy to zaangażowania w rzeczywistość kultyczną całego człowieka dzięki jego wolnej decyzji. Tak więc konkretna rzeczywistość życia chrześcijańskiego ma w całości stanowić akt kultu³⁹. Rzeczywistość liturgiczna umożliwia człowiekowi na nowo uzyskanie łączności życia ze swoim źródłem⁴⁰.

³³ Por. J. Prades, *Dar testimonio*, s. 405, 406.

³⁴ Por. tamże, s. 419.

³⁵ Por. tamże, s. 370-372.

³⁶ Por. tamże, s. 370.

³⁷ Por. *La teologia delle religioni e liturgia*, red. S. Ubbiali, Padova 2001; *Il mondo di sacramento. Teologia e filosofia a confronto*, red. N. Reali, Milano 2001.

³⁸ Por. J. Prades, *Dar testimonio*, s. 370-371.

³⁹ Tamże, s. 371. J. Prades stwierdza, iż celebracja liturgiczna zakłada wolny i w pełni osobowy udział człowieka w jej czasoprzestrzeni. Tamże. Por. także rozważania teologa z Madrytu, rozwijające pawłowe określenie „kultu rozumnego” (Rz 12,1; tamże, s. 410nn).

⁴⁰ Por. J. Prades, *Dar testimonio*, s. 371.

Analogia relacji pomiędzy dzieckiem a jego matką pozwala stworzyć porządek międzyosobowy⁴¹. Obraz ten wskazuje na przestrzeń usynowienia, jaka dokonuje się w perspektywie odzyskanej, dzięki Jezusowi Chrystusowi, jedności z Ojcem, zakłada wezwania otrzymane od Boga i otwiera przestrzeń braterstwa między ludźmi⁴². Tak oto człowiek dochodzi do odkrycia, w sposób wolny, fundamentu własnej egzystencji⁴³.

Javier Prades postrzega konieczność przybliżenia czytelnikowi, na czym szczególnie polegać ma owo zaangażowanie człowieka w liturgii. W refleksji nad gestem rytu wskazuje, iż najistotniejszym ludzkim zadaniem jest „przerwanie zwyczajnego biegu ludzkiego działania”⁴⁴. W zwyczajnym biegu rzeczy człowiek bowiem poprzez swoje możliwości, zdolności i działania dąży do pewnych wcześniej założonych efektów tych działań. Tymczasem gest w działaniu liturgicznym pozwala człowiekowi dojść do podejmowania decyzji szczególnych, dotknąć tajemnicy najgłębszego sensu jego istnienia. Pozwala mu dostrzec, że prawda nie jest produktem jego zdolności i możliwości, jakie posiada⁴⁵.

Działalność liturgiczna cechuje się ponadto szczególnym porządkiem czasowo-przestrzennym. Przede wszystkim pozwala człowiekowi stwierdzić, iż istnieje Inny, Bóg, który jest źródłem i kresem jego istnienia. Człowiek, realizując w gestach liturgicznych, tu i teraz, rzeczywistość kultyczną, uobecnia Innego, uobecnia wydarzenie (wydarzenia) uniwersalne, w którym (których) gesty te pozwalają mu uczestniczyć. W liturgii chrześcijańskiej dotyczy to spotkania z Bogiem w Jezusie Chrystusie i Jego zbawczym wydarzeniu, a szczególnie w Jego tajemnicy paschalnej. Bóg się objawił w swoim Synu i pozwala się w nim znaleźć; w działaniu liturgicznym Kościoła człowiek może powrócić do niego jako źródła i fundamentu swojego istnienia⁴⁶. Jednocześnie droga komunii z Bogiem stanowi najbardziej fundamentalną drogę człowieka do realizowania komunii z bliźnimi⁴⁷.

⁴¹ Por. tamże, s. 383.

⁴² Por. tamże, s. 381.

⁴³ Por. tamże, s. 389.

⁴⁴ Por. tamże, s. 371.

⁴⁵ Por. tamże.

⁴⁶ Por. tamże.

⁴⁷ J. Prades, *Eucaristía y libertad*, s. 147.

Tytułem podsumowania

Niezwykle istotną inspiracją dla chrystologii liturgicznej J. Pradesa jest refleksja Soboru Watykańskiego II, a zwłaszcza zwrócenie uwagi przez ojców soborowych na związek liturgii z misterium paschalnym Chrystusa. W liturgii chrześcijańskiej głoszona jest bowiem i urzeczywistniana w jej uczestnikach zbawcza męka, śmierć i zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa.

W opinii J. Pradesa to Bóg, a nie człowiek, stanowi centrum liturgii. Całe działanie liturgiczne skierowane jest na celebrowanie tego, co Bóg uczynił dla człowieka w Jezusie Chrystusie. Eucharystia jawi się w tym kontekście jako owoc Bożego miłosierdzia.

Omawiany autor zauważa, iż ukazuje to szczególnie kategoria komunii dotyczącej przede wszystkim Jezusa Chrystusa, który jako Słowo, które stało się ciałem, sam jest Komunią pomiędzy Trójjedynym Bogiem a człowiekiem. Dlatego nierozdzielna jest rzeczywistość Jezusa Chrystusa od Kościoła i od Eucharystii, a konsekwentnie: komunია eklezjalna od komunii sakramentalnej.

Chcąc podkreślić pierwszeństwo Boga, madrycki teolog akcentuje darmość Jego zbawczego planu, którego wypełnieniem jest Jezus Chrystus. Chrystusowa egzystencja w ofiarowaniu siebie, urzeczywistniana w liturgii, stanowi zarazem wzorzec dla relacji międzyludzkich.

Jezus Chrystus jest Świadkiem Ojca, a Kościół i jego wierni, karmiący się Eucharystią, kosztując już zbawczego pokarmu, mają nieustannie pogłębiać swoje włączenie w egzystencję Zbawiciela. W tej perspektywie otwiera się możliwość realizowania na różny sposób powołań i zadań życiowych w świadectwie Jezusowi Chrystusowi.

The liturgy as the revelation of the Mystery of Jesus Christ according to Javier Prades

Summary

The article attempts to examine the revelation of Christ in the liturgy in its wide context, as understood in the thought of the Madrid systematic

theologian, Javier Prades. The history of Salvation which constitutes God's self-donation, with its center in Jesus Christ, has been exteriorized in sacramental signs, especially in the Eucharist. The liturgy is primarily a testimony of God's love revealed in Christ, through which man becomes grafted into the Community of the Triune God. The liturgy makes brotherhood among people possible. The categories of gratuitousness and *communio* are helpful guideposts for the understanding of Prades' liturgical Christology.

Keywords: Jesus Christ, liturgy, Church, Eucharist, testimony, gratuitousness, communion

Słowa kluczowe: Jezus Chrystus, liturgia, Kościół, Eucharystia, świadectwo, darmowość, komunია

Bibliografia

- Benedykt XVI, Encyklika *Deus caritas est*, Kraków 2006.
- Il mondo di sacramento. Teologia e filosofia a confronto*, Milano 2001.
- La teologia delle religioni e liturgia*, red. S. Ubbiali, Padova 2001.
- Latourelle R., *Cristo y la Iglesia, signos de salvacion*, Salamanca 1971.
- Testimonianza*, red. E. Castelli Padova 1972.
- Perez de Laborda, Madrid 2006, s. 53-81.
- Prades J., *Dar testimonio. La presencia de los cristianos en la sociedad plural*, Madrid 2015.
- Prades J., *De la Trinidad económica a la Trinidad inmanente. Sobre el principio de renovación de la teología trinitaria*, „Revista Española de Teología” 58 (1998), s. 285-344.
- Prades J., *Dios ha salvado la distancia*, Madrid 2003.
- Prades J., *¿Es posible la gratuidad hoy?*, w: *Una mirada a la gracia. El Escorial 2005*, red. A. Perez de Laborda, Madrid 2006.
- Prades J., *Eucaristía y libertad. Método sacramental de la revelación trinitaria*, w: *Diálogos de teología II*, red. C. Cremades, J. Palos, Valencia 2000, s. 133-150.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja o liturgii Sacrosanctum Concilium*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 2002, s. 48-78.